

COGRAFI MÜHİT. TƏBİİ EHTİYYATLAR.

PLAN

1. Coğrafi və süni mühit

2. Təbii ehtiyatların növləri və təbii kadastr

3. Torpaq ehtiyatları

14. İnsanın təbii mühitlə əlaqəsi.

Yer planetinin inkişaf tarixində ən böyük hadisə yer üzərində insanın yaranışıdır. Orta və son paleolit dövründə (100 min əvvəl) ilk ictimai-iqtisadi formasiya - ilk ictimai quruluş meydana gəldi.

İnsan təbiətin bir hissəsi olduğu üçün ondan asılıdır. Təbii qanunauyğunluqlar ictimai quruluşla hesablaşmayı. Təbiət qanunlarını insan nə məhv edə bilər nə də dəyişə bilər, yalnız onlardan istifadə etməyi, o qanunları yaxşı və pis istiqamətə yönəltməyi bacarar.

Müasir dövrdə insan 2 qarşılıqlı əlaqəli mühitdə mövcuddur: təbii (coğrafi) və süni (texnogen). İnsanı əhatə edən, onun həyat və fəaliyyəti ilə sıx təmasda olan təbiətin hissəsinə (yerin dərinliyi, yerüstü və yeraltı sular, hava məkanı, torpaq, bitkilər, heyvanlar) coğrafi mühit deyilir. Coğrafi mühitin bütün təbii elementləri və onun landşaftları insan tərəfindən dəyişilməsinə baxmayaraq həmişə özünə inkişaf xüsusiyyətini saxlayır. Coğrafi mühitin texnogen elementləri haqqında (zavod, yol və s.) bunu demək olmaz, çünki bu elementləri yaxşı vəziyyətdə saxlamasalar, dağılar.

Coğrafi mühit cəmiyyətin inkişafının daimi və vacib şərtlərindəndir, onun maddi bazasıdır. Təbiətin insanın təsərrüfat fəaliyyətinə təsirini nəzərə almaq lazımdır. Ərazinin kənd təsərrüfatı üçün mənimsənilməsində təbii-ərazi xüsusiyyətlərinə və landşaft fərqlərinə xüsusi fikir verilməlidir. Bununla yanaşı insan özü də coğrafi mühitə aktiv təsir edir və bu təsir cəmiyyətin quruluşundan, onun iqtisadi inkişafından asılıdır.

Təbii ehtiyatların növü və təbii kadastr. Təbii ehtiyatların müxtəlif təsnifatı mövcuddur. Onları təbii qruplarına və dirçəlməyə (təkrarlanma) görə təsnifatlandırmaq vacibdir. Təkrarlanmaya görə təbii resursları təkrarlaşmayan (dirçəlməyən), tükənmiş, lakin təzələnən və çətin təkrarlanan (yenidən qurulan) növlərə bölürlər.

Təkrarlanmayan (dirçəlməyən) mineral resurslara, məsələn faydalı qazıntıların filizləri aiddir. Onların ehtiyatını və uzaq perspektiva üçün tələbatını bilmək, onlardan maksimum məhsuldarlıq əldə etmək lazımdır.

Tükənmiş, lakin təzələnmə bilən (dirçəldilə bilən) təbii ehtiyatlara torpaq, bitki və heyvan ehtiyatları misal ola bilər. Bioloji resursların miqdarını azaltmaqla yanaşı artırmaq da olar. Təzələnən (təkrarlanan) təbii resurslar üçün onların məhsuldarlığı haqqında məlumat bilmək vacibdir ki, il ərzində tələbat miqdarı bu ehtiyatların tükənməsinə səbəb olmasın. Təsərrüfat tədbirlərini yerinə yetirərkən konkret ərazidə bu resursların bolluğunu yaratmaq mümkünlüyü haqqında məlumatlar çox lazımdır.

Təbii təkrarlana bilən resurslar arasında çətin təkrarlana bilən resurslar da vardır. Bunlar torpaq və onun məhsuldarlığı, meşə, balıq və s. aiddir. Məlumdur ki, torpağın təbii məhsuldarlığı min illər ərzində yaradılır, məhv olması isə su və külək eroziyasından, ikinci şoranlaşmadan, düşünülməmiş təsərrüfat fəaliyyətindən əmələ gələn digər səbəblərdən bir neçə ilə baş verə bilər. Meşə özü də gec bərpa olunur, onun qırılması səbəbindən çaylar dayazlaşır, su mənbələrinin debiti aşağı düşür. Bunun qarşısını almaq üçün insan təbii resurslardan qənaətlə istifadə etməli, rəasional yollar seçməlidir.

Təbii ehtiyatlardan rəasional istifadə etmək çox mürəkkəb elmi-təsərrüfat problemdir ki, bunu bütün istehsal qüvvələrinin və cəmiyyətin vasitələrinin rəasional istifadəsi kimi başa düşməliyik. Təbii ehtiyatlarla ölkələrin təminatı haqqında proqnoz çox böyük əhəmiyyət kəsb edir. Təbii resursların növləri haqqında elmi biliklərin toplusu - təbii kadastr və onun iqtisadi qiymətləndirilməsi müasir dövrdə təbii bolluqdan istifadənin optimal yolunun təyin olunmasına, bu istifadənin gətirib çıxaracağı dəyişikliklərin öyrənilməsinə, həmçinin uzun

müddətli proqnozların tərtib edilməsinə imkan verir. Uzun müddətli təbii- iqtisadi proqnozlaşdırma təsərrüfatın perspektiv inkişaf planının elmi əsasını hazırlamağa xidmət edir.

Təbii kadastr - təbii resursların əsas qruplarının regional aspektdə iqtisadi qiymətləndirilməsi, onların kəmiyyət və keyfiyyətcə qeydiyyatı götürülməsi deməkdir. Müəyyən bir rayonun təbii kadastrını tərtib etmək üçün aşağıdakı məlumatları bilmək vacibdir: Təbii ehtiyatların əsas qruplarının kəmiyyət qeydiyyatı, təbii şəraitin yararsızlıq dərəcəsinin aydınlaşdırılması; istehsal vasitəsi kimi bu və ya digər ehtiyatların nisbi qiymətliyi.

Torpaq ehtiyatları istehsalın əsas vasitəsi kimi Torpaq ehtiyatları - elə torpaqlara deyilir ki, onlar təsərrüfatda istifadə olunur və ya oluna bilər. Onlar insan fəaliyyətinin bütün sferalarında işlədilir, kənd təsərrüfatında isə lap fəal istifadə olunur, bazis kimi əmək predmeti və istehsal vasitəsi rolunu oynayır. Torpaq - təbiətin məhsuludur, təbii-tarixi faktor kimi insansız formalaşmışdır, təbiətin insanlara hədiyyəsidir. İstehsal fəaliyyəti nəticəsində torpaq istehsal vasitəsinə çevrilir.

Təbii məhsuldarlıq uzun müddətli torpaqyaratma prosesinin nəticəsində yaranaraq torpağın iqtisadi məhsuldarlığının əsasını təşkil edir. İnsan fəaliyyəti nəticəsində təbii potensial məhsuldarlıq iqtisadi (effektiv, həqiqi) məhsuldarlığa çevrilir ki, bu da cəmiyyətin istehsal qüvvələrinin inkişaf səviyyəsindən asılıdır. İqtisadi məhsuldarlığın konkret ifadəsi kənd təsərrüfatı bitkilərinin məhsulu hesab olunur.

Spesifik xüsusiyyətlərinə görə, istehsal vasitəsi kimi, torpaq heç bir digər istehsal vasitəsi ilə dəyişdirilə bilməz. Torpağın istifadəsinin xarakteri bir çox təbii - iqtisadi faktorlarla şərtlənir. Burada təbii-iqtisadi şəraitin qeydiyyatı alınması vacib əhəmiyyət kəsb edir, bunlarda torpaq əkinləri sistemi, təsərrüfatın ixtisaslaşdırılması, aqrotexnika, əkin sahələrinin strukturu, meliorasiya və s. ciddi əlaqələndirilməlidir. Təbii faktorlara iqtisadi faktorlardan ayrı baxmaq olmaz.

İnsanın təbii mühitlə əlaqəsi. İnsanın təbii mühitlə qarşılıqlı əlaqəsi 2 aspektdə baxılmalıdır. 1-ci - insanlar üçün yararsız proseslərin aradan qaldırılması

(eroziya, deflyasiya). 2-ci - təbii ehtiyatlardan birbaşa istifadə və insanın təbiətə mənfi təsiridir. Son illər təbii ehtiyatlardan effektiv istifadə etmənin səviyyəsinin qaldırılması və resursların bərpası üzrə geniş miqyaslı və müxtəlif tədbirlər kompleksi aparılır: (meliorasiya, flora və faunanın bollaşdırılması, istehsal proseslərinin rəasional təşkilə və s).

Cəmiyyətlə ətraf mühitin qarşılıqlı əlaqəsinin probleminde «cəmiyyət-təbiət» sisteminin əsas komponenti əhalidir. Əhalinin yer üzərində qeyri-bərabər yerləşməsi onun təbiətə təsirini də müxtəlif edir. Məskunlaşmanın ümumi mürəkkəb problemlərinə onun inkişaf tempi, yaşayış məkanı, ərzaq, su, xammal və enerji resursları aiddir. Bir nəfər insanın müasir dövrdə yaşamağı üçün 1,5-2 ha torpaq sahəsi tələb olunur ki, burada bütün həyati tələblər nəzərə alınmalıdır. Bütün yararlı torpaqlar quru hissəsinin 55%-ni təşkil edir və praktiki olaraq istifadə olunur. Rezerv torpaqlara səhralar, batıqlıqlar, antropogen boşluqlar, meşə tundra, şərt yamaclar aiddir ki, onları mənimsəmək böyük vəsaitlər tələb edir. Ərazi resurslarının (həyati məkan) həllinin ən düzgün yolu əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi və torpaq ehtiyatlarından rəasional istifadədir.

Bəşəriyyətin ən vacib mürəkkəb problemi ərzaq problemidir. Yerlə təbii bioloji resursları indiki əhalini perspektivdə də yedizdirməyə qabildir. BMT ekspertlərinin məlumatlarına görə planetimizdə əkinəyararlı torpaq ehtiyatlarının böyük miqdarı vardır. Lakin torpaq sahələrini sonsuzluğa qədər artırmaq mümkün deyil.

Buna görə ərzaq bazasının genişləndirilməsini kənd təsərrüfatının intensivləşməsində axtarmaq lazımdır. Əhalinin yerləşdirilməsinin əsas probleminin həlli ilk növbədə insan-landşaftlar sisteminin optimal qarşılıqlı münasibətlərinin qurulmasıdır.

Zəruri ədəbiyyatlar:

1. Süleymanov M.Ə. Əliyeva İ.S. Landşaftşünaslığın əsasları Bakı, 1998
2. Museyibov M.A. Landşaftı Azərbaycanda Bakı 2000
3. Daşdıyev R.H. Landşaftın ekologiyası. Bakı 2003
4. İbrahimov T. O. Landşaft tədqiqatları və onların ekoloji problemləri. “Elm və təhsil” 2015, 384 səh.

Əlavə tövsiyyə olunan ədəbiyyatlar:

1. Süleymanov M.Ə. Azərbaycanın təbii və antropogen landşaftlarının coğrafi qanunauyğunluqları. Bakı 2005.
2. İbrahimov T.O. Azərbaycan qoruqlarının landşaftları. Bakı. “Elm və təhsil”, 2017, 184 səh.
3. Ибрагимов Т.О. Ландшафтные исследование и экологические проблемы . Баку. “Elm və təhsil”, 2018, 208 с.